

סוגיות אתיות בעריכת דין חברתית: המקרה של עמותות לייעוץ ולייצוג לקוחות זקנים בישראל

מיטל סגל-רייך, ישראל (איסי) דורון ושגית מור

כיום, כשהאוכלוסייה מזדקנת, עולה ביתר שאת החשיבות של ייעוץ וסיוע משפטי לזקנים כדי לאפשר להם להגן ולמצות את זכויותיהם. מטרת המחקר הנוכחי הייתה לחשוף ולברר את הדילמות האתיות הכרוכות בייצוג משפטי לזקנים באמצעות עמותות מהמגזר האזרחי המתמחות בכך. מדובר בגופים חשובים העוסקים בהנגשה ובאספקה של שירותים משפטיים לזקנים. המתודולוגיה של המחקר הייתה איכותנית, וכללה ראיונות עומק עם אנשי מפתח בשלוש העמותות הפועלות כיום בישראל בתחום ייעוץ וסיוע משפטי לזקנים. במסגרת ראיונות אלה נחקרו דפוסי הייצוג וסוגיות אתיות, וכן הדילמות המוסריות-מקצועיות המתעוררות אגב הענקת השירות המשפטי. ממצאי המחקר מלמדים, כי יש קונפליקטים אתיים ייחודיים בכל הנוגע להענקת ייעוץ וסיוע משפטי לזקנים. הממצאים מצביעים על כך שאין בעמותות מתווה שיטתי להתמודדות עם הדילמות, וההכרעות נעשות כחלק משיח פנימי בעמותה, ללא זיקה לכללים וללא הכוונה מקצועית. תוצאות המחקר מצביעות על הצורך בגיבוש כללים מקצועיים לייצוג זקנים במסגרת עמותות, והנחיה מקצועית להתמודדות עם דילמות.

מילות מפתח: עמותות, ייצוג משפטי, זיקנה, אתיקה מקצועית, עריכת דין חברתית

מבוא

עמותות לייצוג ולייעוץ משפטי לזקנים הן כלי חשוב להנגשה ולאספקה של שירותים משפטיים לזקנים. עמותות אלה בדרך כלל מתמחות ב'ענייני זקנים'. הפרקטיקה מלמדת שלעמותות גם טווח נוסף של פעילות, הכוללת פעילות חינוכית והסברתית, מתוך רצון לשינוי חברתי. המדובר בייצוג במסגרת שונה מייצוג במגזר הפרטי, גם עבור הלקוח המיוצג וגם עבור עורך הדין המייצג. מהבנה זאת נולד הצורך לברר התמודדויות אתיות ייחודיות המאפיינות ייצוג זקנים באמצעות

עורכי הדין בעמותות. האם ייצוג במסגרת זאת מצמצם את הקונפליקטים שעורך הדין עשוי להימצא בהם? האם להיפך? האם בעמותה עורך הדין מייצג מקרה אינדיווידואלי? האם הוא מייצג את 'קבוצת הזקנים' והאם בכלל אפשר לייצג אנשים זקנים כקבוצה?

המאמר מנסה לענות על שאלות המחקר: אלו דילמות והתמודדויות אתיות מאפיינות ייצוג זקנים בעמותות? מה מידת המודעות לקונפליקטים אתיים בייצוג? ומהי מידת המענה שניתן להם באמצעות כללי האחריות המקצועית? מענה לשאלות אלה יאפשר לברר את הצורך ביצירת מסגרת מותאמת של כללים ומסגרת אתית לשם הכוונה בדרך ההתנהלות הראויה. המתודולוגיה לביצוע המחקר היא ניתוח איכותני של ראיונות עומק עם אנשי מפתח בעמותות, המעניקות ייצוג וייעוץ לזקנים. במסגרת הראיונות נבחנו דילמות בייצוג זקנים ודרכי ההתמודדות עמן. נבחנו גם דפוסי הסיוע והיקפו, ומגבלות הייצוג. המרואיינים הם יועצים משפטיים ומנהלים של שלוש העמותות העיקריות לייצוג זקנים בישראל: עמותת 'יד ריבה', עמותת 'המשפט בשירות הזיקנה' ועמותת 'כן לזקן'. עמותות אלה מייצגות את המגזר השלישי בייצוג זקנים בישראל.

סקירת ספרות: דילמות אתיות בייצוג משפטי של 'קבוצות'

ייצוג קבוצתי: מודלים בסיסיים

על חשיבות הזכות לייצוג עמדו מלומדים בהרחבה (רביץ, 2001). הזכות הוכרה כזכות חוקתית בהקשר הרחב של המשפט. ההכרה בחשיבות הזכות לייצוג התעוררה בעקבות תובנות מתחום הגישה לערכאות והנגישות לצדק (access to justice) אשר עמדה על כך שפערים בייצוג משפיעים על תוצאות המשפט ועל החסמים הניצבים בפני קבוצות מיעוט או קבוצות מעוטות כוח והפרטים המשתייכים אליהן בהבאת עניינם לבית המשפט (Cappelletti & Garth, 1978). בעקבות מצב זה התפתח במשך השנים ענף גדול של ארגונים משפטיים הנוטלים על עצמם לייצג אינטרס ציבורי מסוים, כגון זכויות אדם, או איכות הסביבה, ובכלל זה אינטרס ציבורי שהוא אינטרס קבוצתי, כגון קידום זכויות נשים, אנשים עם מוגבלויות, או זקנים. בצד זאת, עורכי דין פרטיים ייצגו מאז ומתמיד לקוחות שהם חברי קבוצות מיעוט, אם מתוך מחויבות אישית לנושא ואם באקראי. הייצוג הקבוצתי אמנם אינו נהנה מהכרה חוקתית, אך ישנם הקשרים משפטיים מסוימים שבהם ניתנה אפשרות פורמלית לייצוג קבוצתי ובמסגרתם הוגדר מי יכול לייצג את הקבוצה ובאיזה אופן, לדוגמה, בכל הקשור ליכולת הגשת תובענה ייצוגית או להצטרפות כ'דיד בית משפט'.

סוגיות אתיות בעריכת דין חברתית: המקרה של עמותות ליעוץ ולייצוג לקוחות זקנים בישראל

הספרות בתחום מבחינה בין ייצוג פרטני של מקרה בעל ערך קבוצתי, שבמסגרתו עורכי הדין המייצגים עושים זאת באופן חד-פעמי או מזדמן, על בסיס 'פרוב-בנו' (ללא תמורה כספית), ולפיכך הם גם מכונים occasional civil rights lawyers, ובין ייצוג קבוצה באמצעות ארגונים או עמותות המתמחים בזכויות אדם או בקידום זכויות של קבוצה מסוימת (Rubenstein, 1997).

המאמר הנוכחי דן בייצוג אינטרס קבוצתי באמצעות עמותות שפעילותן מתמקדת בקידום זכויות של אנשים זקנים, כפרטים או כקבוצה. בעמותה שמטרתה קידום או שינוי מדיניות – ייצוג במקרה פרטי נעשה בדרך כלל מתוך תפיסת עולם מגובשת בדבר הזכות או העניין הקבוצתי שבהם מדובר באותו מקרה (Chayes, 1976; Mullenix, 1999). לפיכך, ייצוג קבוצתי מציב אתגרים לדפוס עריכת הדין הסטנדרטית, המושתת על המודל האינדיווידואלי של ראיית אינטרס צר של לקוח (זיו, תשס"א). בין היתר, מתעוררים קשיים בשאלות הקשורות לבירור 'הרצון הקבוצתי', לזיהוי 'האינטרס הקבוצתי', ובמתחים בינם לבין טובת הלקוח הבודד. אין ספק שייצוג לקוחות בידי עורכי דין הפועלים במסגרת עמותה מזמן התמודדות שונה וייחודית לעורך הדין.

באופן כללי, בספרות יש הבחנה בין שני סוגים עיקריים של ייצוגים משפטיים קבוצתיים: בין ייצוג 'פרוצדורלי' באופיו, שמטרתו להנגיש את מערכת המשפט לפרטים מתוך קבוצת היעד תוך התגברות על חסמים מובנים שבהם נתקל הלקוח עקב השתייכותו לקבוצה מסוימת (אלבשן, תשס"ד; תשס"ה), ובין ייצוג מתוך גישה 'רדיקלית' או 'ביקורתית', שמטרתו קריאת תיגר על סדרי החברה והשלטון ועל ביטויים בחוק (Breger, 1982a). המודל הפרוצדורלי מאופיין ביצירת שינוי באמצעות מקרים פרטניים ואוסף של ייצוגים פרטיים, ואילו המודל הביקורתי חותר לפתרונות במישור הקולקטיבי באמצעות מקרים נבחרים (זיו, תשס"א).

המודל הביקורתי מחייב, מעצם טיבו, איתור תיקים מתאימים תוך שימוש באסטרטגיות סינון מובנות כדי להשיג את מרב ההשפעה (group impact) לקידום המטרות שהוצבו, וזו מורכבות המובנית בטבורו של המודל. אך יש בכך קונפליקט, כיוון שבאופן זה הלקוח הפרטי עלול לא לקבל את תשומת הלב המרבית. לעומת זאת, יש הטוענים, כי המודל הפרוצדורלי, המניח שיש חסמים בנגישות למערכות המשפטיות, מדגיש יתר על המידה את ענייני הלקוח הפרטי ולפיכך אין בו התייחסות מספקת לקבוצה, ולא נבנית בו אסטרטגיה מותאמת לקידום מטרות הקבוצה (ברק-ארו, 2010; Failinger & May, 1984). זוהי דילמה הפוכה, ועניינה מידת המחויבות לקבוצת היעד: כאשר מיוצג לקוח פרטי – יחסי הכוחות שונים מאשר במצב שבו הלקוח הוא חלק מקבוצה. ייצוג לקוח פרטי דורש עריכת דין 'קונוונציונלית'. אך עורך דין רדיקלי נדרש לחתור למגע עם גבולות החוק ועם המסגרות הממסדיות והחברתיות שבתוכן מתקיים העניין המשפטי הנקודתי (Hajjar, 2001).

כל מודל ייצוג יכול לבוא לידי ביטוי באופנים מגוונים. ככלל, המודל הפרוצדורלי נועד להנגשת מערכת המשפט לפרטים בקבוצה הרלוונטית. עם זאת, הערך החברתי יכול להתקיים בעצם ההנגשה, או מתוך כוונה שמתוך ריבוי המקרים המיוצגים יתרחש שינוי חברתי. ראיית הערך הרחב של הייצוג הפרטני עשויה להכתיב את דרך הפעולה, לרבות מידת הקונוונציונליות שלה (Hajjar, 2001). גם המודל הביקורתי, או הרדיקלי, יכול להתבטא באופנים מגוונים. במודל הראשון עורכי הדין קובעים לעצמם מטרה של קידום זכויות קבוצה מסוימת ומובילים את השינוי דרך מקרי מבחן מייצגים שיכולים לשמש פלטפורמה לשינוי כולל. עורכי הדין תופסים את עצמם כחוד החנית של מאבק רחב ומובילים את הקבוצה לעבר המטרה שנקבעה (Hilbink, 2004). המודל השני הוא מודל של עריכת דין קהילתית, או עריכת דין של שטח, הרואה עצמה כמשרתת את הקהילה ואת המטרות שהציבה לה ופועלת ביחד איתה באמצעים מגוונים (לאו דווקא משפטיים) לקידום שינוי חברתי-פוליטי כולל (Hilbink, 2004). פעמים רבות, כפי שנראה, פעולת הסיווג אינה חד-משמעית, ואפשר לאפיין את פעילות העמותות והארגונים באמצעות מודל מעורב.

על אף קיומם של מודלים שונים של ייצוג משפטי-קבוצתי אין הנחיות כיצד לאתר ולאפיין קבוצה כחלק מייצוג משפטי באמצעות עורכי דין בעמותה, או כיצד לוודא שהאינטרס הקבוצתי אמנם מיוצג. במובן זה ישנה מעין הנחת אחידות במסגרת הכללים החלים על עורכי הדין אשר כביכול אמורים להתאים לכל עורכי הדין בכל מודל ייצוג ובכל מסגרת. דילמות דומות מאפיינות ייצוג של קבוצות נוספות. בעיקר תיתכנה הקבלות בדילמות ייצוג של אנשים עם מוגבלויות.

זקנים בקבוצה

זיהוי קבוצתי עמד בבסיס תיאוריות סוציולוגיות שונות, חלקן מתיישבות זו עם זו וחלקן סותרות. לפי המודל החברתי, המערכת החברתית נתפסת כמכתיבה וקובעת את מקומו ואת תפקידו של הפרט, מזהה אותו עם קבוצה ומעצבת כך את דמותו (Dawe, 1970; Turner & Reynolds, 2001). לפי הגישה התרבותית, מכתיבה התרבות — כתוצר של יחסי גומלין בחברה — סמלים ודימויים הקובעים את היחס לאנשים ואת זיהויהם באמצעות מאפיינים שהתרבות מצאה כדומיננטיים. גם זקנים תויגו באמצעות המערכת החברתית ובסמלי תרבות כבעלי מאפיינים מאחדים, המקנים להם שיוך קבוצתי (Greene, Adelman, Charon, & Hoffman, 1986).

למרות היבטים שמקובל לראות כ'מאחדים' בין חברי הקבוצה, הגדרת זקנים כקבוצה מציבה שלל קשיים תיאורטיים (בן-ישראל ובן-ישראל, 2004). לאורך השנים שימשה הזיקה בין אוכלוסיית הזקנים ובין החברה נושא למחקרים אנתרופולוגיים רבים

סוגיות אתיות בעריכת דין חברתית: המקרה של עמותות לייעוץ ולייצוג לקוחות זקנים בישראל

ומגוונים שניסו לברר את מאפייניה ולזהותה. כך לדוגמה הוצעה סכמה תיאורטית, שלפיה מופו גורמים אוניברסליים הנמצאים בכל חברה והמאפיינים את הזקנים בתוכה על-פי רשימת קריטריונים לגורמים תרבותיים משתנים, לבין מדדים שיזהו את צבינה של קבוצת הזקנים (Cowgill & Holmes, 1972). בין היתר נמצאו 21 מאפיינים אוניברסליים, ובהם: העובדה שהזקנים הם בדרך כלל מיעוט באוכלוסייה; מספר הנשים הזקנות עולה על מספר הגברים הזקנים; בכל חברה יש סיווג של 'זקנים' המכתיב כללי התנהגות כלפיהם; בכל חברה ישנה ירידה ברמת הפעילות של הזקנים; ישנן נורמות המאפיינות יחסים בין הזקנים לבין ילדיהם; כל חברה שואפת להאריך חיים; ועוד.

מורכבותה של קבוצת הזקנים נובעת גם מהבעייתיות הכרוכה באימוץ הגדרה גילית-כרונולוגית לסימון גבולות הקבוצה. הגבול הגילי-כרונולוגי יוצר למעשה קבוצה שהיא הטרוגנית מאוד, כפי שהתיאוריות האנתרופולוגיות האמורות מלמדות: היא כוללת נשים וגברים, בני לאומים שונים, ממצבים חברתיים-כלכליים שונים, שרמת התפקוד שלהם שונה בשלל מישורים, אנשים שחלקם בעלי מוגבלויות וחלקם לא, בעלי רמות השכלה שונות, עם מעורבות חברתית שונה, ניסיון חיים שונה ורקע תרבותי שונה. לפיכך, חיבורם של זקנים כקבוצה הכוללת כל מי שהוא 'זקן' רק במדד הכרונולוגי של גיל, הוא במידה רבה מלאכותי, ומבטא דעות קדומות וסטריאוטיפים שליליים המוכרים כגילנות (דורון, 2013).

הקושי להגדיר זקנים כקבוצה חברתית שונה וייחודית מקרין גם על הקושי להמשיג את היחסים בין הזקנים ובין המשפט (Doron, 2008; Frolik, 1993). המשפט מצדו מבנה את הזקנים כקבוצה באמצעות הסדרה חוקית של מקומם בחברה, לדוגמה, מועד יציאתם לגמלאות. בנוסף, אפשר למצוא תחומים משפטיים שבדרך כלל מיוחסים לתחום המשפט והזיקנה, שאינם תלויים בהכרח בגיל כרונולוגי דווקא: עניינים הכרוכים בסכנות של אובדן העצמאות הכלכלית או הפיזית, תעסוקה ושמירה על זכויות סוציאליות, עניינים משפטיים הכרוכים בהשלכות של ירידה קוגניטיבית אפשרית, לרבות מינוי אפוטרופוס; ענייני ירושה, ביטוח סיעודי וענייני צרכנות שונים. זאת ועוד, ישנם תחומים במשפט המזוהים עם סוף חיים, כמו תכנון מונע במישור הרפואי או הכלכלי, ובכלל זה עריכת צוואה, מינוי מיופי כוח בחשבון וכדומה.

מעניין לציין, עם זאת, כי 'זיקנה' הינה קבוצה מאחדת באופן ייחודי, מעבר למתואר ולהטרוגניות הפנימית הבולטת שלה. ייחודה בכך שמדובר בקבוצה שכל אחד עשוי להימנות עימה: כל מי שהיום צעיר עשוי (ואף מעוניין) להזדקן בבוא היום. אם כך, אפשר להרהיב ולטעון, כי בייצוג של קבוצת הזקנים יש למעשה ייצוג של אינטרס רחב וחוצה גבולות של כלל האוכלוסייה, ובהם מי שהם זקנים היום או זקנים פוטנציאליים לעתיד לבוא. ואולם, הגדרה רחבה של קבוצת הזקנים ככוללת את כל

האוכלוסייה, אף אם יש לה בסיס מהותי, למעשה יוצרת פרדוקס, כיוון שהיא שוללת, לכאורה, את האפשרות לזיהוי מאפיינים של קבוצה או אינטרס מידי מאחד. אפשר לסכם, כי אף כי תיאוריות וגישות שונות המשיגו קבוצה של זקנים, עדיין טמון קושי בהגדרה, המחייב התמודדות עם הטיעון כי גיל אינו מדד שבאמצעותו יש לאפיין קבוצת אנשים, וכן עם ההטרוגניות הגדולה של הקבוצה ועם האפשרות להרחבתה התיאורטית עד כלל האוכלוסייה. לא רק שאין לעמותה ידיעה מלאה אודות הזקנים המסוימים שעניין משפטי מסוים רלוונטי להם ישירות ועל עמדתם בעניין, אלא שבמקרים רבים אין לה דרך ממשית להעריך אף את היקף הקבוצה הרלוונטית כחלק מקבוצת הזקנים. מה גם, שבקבוצה הטרוגנית כזו יש הבדלי אינטרסים ניכרים בין חברי הקבוצה. זהו קושי לארגון המייצג, המבקש להסתכל על האינטרס של הקבוצה כקבוצה. עם זאת, ובכל הקשור לעולם המשפט, אנו מציעים להניח שמאפיינים שכיחים של ענייני זקנים, חלקם פחות, חלקם יותר, יכולים לשמש מדד לחיזוק הגדרת הזקנים כקבוצה מעבר לנתון הטכני של הגיל (לדוגמה: בהקשר של רגולציה חוקית של שירותים המיועדים בעיקר לזקנים, כגון דיור מוגן) (Taylor, 1992).

המחקר

על רקע המורכבות הכללית בכל הנוגע לייצוג משפטי קבוצתי של זקנים, שתוארה לעיל, מטרת המחקר הנוכחי הייתה לחשוף ולהמשיג דילמות אתיות העומדות בפני עורכי דין בעמותות לייצוג לזקנים ולייצוגם. ככלל, עבור זקנים ובני משפחותיהם יש כמה אפשרויות לקבל שירותי מידע, ייעוץ וייצוג משפטיים בכל שלושת המגזרים המקובלים: המגזר הממשלתי (מכלול שירותי הייעוץ המשפטי שמעניקה המדינה באמצעות מוסדותיה); המגזר הפרטי (עורכי דין פרטיים בשוק החופשי); והמגזר השלישי (עמותות הסנגור וההעצמה המשפטית). במגזר הציבורי הוקמה לראשונה מחלקה ייעודית לייצוג לקוחות זקנים בסיוע המשפטי של משרד המשפטים בחודש אוקטובר 2015. המחלקה כוללת עורכי דין מייצגים בששת מחוזות הסיוע המשפטי, המתמחים בסוגיות רלוונטיות לאנשים זקנים. דומה שבמגזר הפרטי טרם זוהתה קבוצת הזקנים כקבוצה שענייניה המשפטיים מחייבים התמחות מיוחדת. המחקר הנוכחי התמקד בעמותות המתמחות בייצוג האינטרסים של זקנים, ובמסגרת זו נכללו במחקר שלוש העמותות המרכזיות בישראל העוסקות בייצוג ובייעוץ לזקנים: 'יד ריבה' – ייעוץ משפטי לקשיש; 'המשפט בשירות הזיקנה'; 'כן לזקן' – הפורום האזרחי לשלום הזקנים בירושלים וברחבי הארץ. למעשה אלו שלוש העמותות היחידות המציגות עצמן כמי שמתמחות בהיבטים המשפטיים של הזקנים כקבוצה, זאת בניגוד

סוגיות אתיות בעריכת דין חברתית: המקרה של עמותות ליעוץ ולייצוג לקוחות זקנים בישראל

לעמותות רבות לזקנים (כגון עמותות ברשויות המקומיות) אשר אינן עוסקות או מתמחות בהיבטים המשפטיים של הנושא, או עמותות המתמקדות בסוגיות משפטיות צרות שאינן מקיפות את כלל הזקנים (כגון עמותת 'אביב לניצולי שואה', המתמחה בזכויות ניצולי שואה בלבד) או עמותות אחרות העוסקות בקידום מעמד הזקנים אך אינן מתמחות בהיבטים משפטיים (כגון עמותת 'והדרת'). הגם שהמחקר כלל את כלל העמותות העוסקות בתחום בישראל, מספר המרואיינים הקטן היווה מגבלה ידועה מראש, ברם, בהעדר עמותות נוספות בתחום אי אפשר להתגבר עליה.

זהו המחקר איכותני, המתבסס על ראיונות עומק מובנים למחצה עם אנשי מפתח בכל אחת מהעמותות. הרציונל היה לבחון וללכוד את חוויית הדילמה האתית הכרוכה בייצוג זקנים כפי שעורכי הדין המעורבים בכך בעשייתם המקצועית היום-יומית חווים אותה באופן אישי וסובייקטיבי. מחקר שכזה טרם נעשה עד היום בישראל, וקולותיהם האישיים של עורכי הדין בתחום זכויות הזקנים טרם נשמע במחקר הדילמות האתיות.

ראיונות העומק התבססו על מדריך ריאיון שהוכן במיוחד לצורך המחקר הנוכחי, וסקר עולמות תוכן מרכזיים בתחום: הרקע הכללי לפעילות העמותה; הדילמות האתיות העיקריות המתעוררות במהלך העבודה בייצוג זקנים (תוך התייחסות לדילמות ספציפיות); האופנים וההליכים ליישוב דילמות אתיות אלה; וכיצד תופסת התיאוריה המשפטית את תפקידם ומקומם של עורכי הדין בקשריהם עם לקוחותיהם כיחידים, ועם הזקנים כקבוצה. חשוב להדגיש כי עורכי המחקר הם עורכי דין ומשפטנים המתמחים בתחום זכויות הזקנים. מחד גיסא, הדבר העניק להם יתרון בהיכרותם עם הידע המקצועי, ומאידך גיסא, החוקרים היו מודעים לצורך לנטרל ולמסגר את הטיותיהם האישיות, ולהתמקד בחוויה ובפרשנות האישית של המרואיינים. מובן, כי המודעות להטיה עשויה לצמצם את השפעתה, אולם אין ודאות שאכן לא השפיעה כלל.

הליך המחקר

הראיונות נערכו במשרדי העמותות לפי בחירת המרואיינים, וארכו כשעה וחצי עד שעתיים. כל הראיונות התקיימו והוקלטו (שמע בלבד) לאחר קבלת הסכמת המרואיינים. תהליך הניתוח היה אינדוקטיבי, ותמלולי הראיונות נותחו לשם זיהוי ואיתור תמות משותפות. אלה קובצו לקטגוריות תוכן משמעותיות ומשותפות לכלל העמותות (שקדי, 2003). לשם הבטחת האמינות והתוקף של המחקר נערך תיעוד מקיף של כל הליך המחקר, כל הראיונות נותחו בדיאלוג משותף של כל החוקרים, ונעשה ניסיון להשתמש בתיאור גדוש (thick description) של הממצאים, השומר על מקור הדברים (Lincoln & Guba, 1985).

הממצאים

נתוני הרקע

תחילה מוצגים מאפייני הרקע הכלליים של שלוש העמותות שהשתתפו במחקר, כדי להבין את הדגשים השונים של פעילותן, הן מבחינת התוכן, והן מבחינת שיטת העבודה המקצועית בייצוג זקנים.

לוח 1: ריכוז המאפיינים העיקריים של שלוש העמותות

שנת ייסוד	'כן לזקן'	'המשפט בשירות הזיקנה'	'יד ריבה'
2004	אינן	אינן	1984
מדד סף כלכלי למתן השירות או הייעוץ	אינן	אינן	אינן (בכל הקשור לניצול או התעללות), אולם לדוגמה, לא יינתן שירות בעריכת צוואה לאדם בעל אמצעים
מדד סף גיל למתן השירות או הייעוץ	אינן.	אינן.	השירות ניתן גם לבני משפחה של זקנים, כל עוד מדובר במי שגילו עולה על 60 (אישה) או 65 (גבר)
מדד מהותי למתן השירות	יש.	יש.	השירות ניתן לפי מדד גיל בכל עניין
מספר העובדים	3 עובדות במשרה חלקית וכת שירות	1 במשרה מלאה 1 במשרה חלקית	3 במשרה מלאה 3 במשרה חלקית
מספר עורכי דין בשכר	1	1	2 במשרה מלאה 2 במשרה חלקית
עורכי דין מתנדבים	יש מתנדבת מקצועית בעלת רקע משפטי	יש בוועד המנהל ובוועדה המשפטית	כ-85
צפויה הגדלת מערך עורכי הדין	לא. העמותה אינה מעניקה שירותים משפטיים פרטניים	לא, בהעדר משאבים	רצוי. יש קושי לוגיסטי: חניכה, ליווי, אדמיניסטרציה של קבלת פניות
עיקר השירות ייעוץ ומתן מידע או הענקת שירותים משפטיים בערכאות	ייעוץ ומתן מידע + פתרון בעיות פרטניות	ייעוץ ומתן מידע	ייעוץ משפטי ותכתובת ראשונית

סוגיות אתיות בעריכת דין חברתית: המקרה של עמותות לייעוץ ולייצוג לקוחות זקנים בישראל

פנייה לערכאות: אימת?	'כן לזקן'	'המשפט בשירות הזיקנה'	'יד ריבה'
שיתופי פעולה עם ארגונים נוספים	יש, בעיקר עם קואליציות לקידום זכויות	יש, בעיקר עם ארגוני זקנים וגמלאים	יש, בעיקר עם משרד הרווחה, וגם עם משרד הבריאות ועם המשטרה
מספר פניות לעמותה בשנת 2011	כ-1,000	כ-1,000	כ-6,500
תפוצה גיאוגרפית	מענה טלפוני בלבד, ניתן לכל הארץ	הסניף בחיפה. המענה ניתן לכל הארץ	22 שלוחות, במטרה להנגיש את השירות לפריפריות
הפונים משלמים?	לא	לא	לא
מימון העמותה: ציבורי/ פרטי/ במשותף	גורמים פרטיים (מפעל)	גורמים פרטיים (קרן שהוקמה על פי צוואה)	קרנות פרטיות, רשויות מקומיות, משרדים ממשלתיים
מבקש השירות הוא 'לקוח' או 'פונה'	'פונה'	'פונה'	'פונה' + אם נחתם ייפוי כוח – 'לקוח'
האם מתקיימת פגישה פנים אל פנים?	ככלל – לא	ככלל – לא	לפי הצורך
מספר התיקים בשנת 2011 שבהם העמותה יזמה הליכים משפטיים	אין	2	מוערך בעשרות*
מספר התיקים בשנת 2011 שבהם העמותה הצטרפה כ'דיד בית משפט'	אין	3	אין
מטרה עיקרית	שינוי חברתי	שינוי חברתי	הנגשת שירותים משפטיים לזקנים. שינוי 'מלמטה'
קוד אתי לעורכי הדין בעמותה	אין	אין	אין
אנשים זקנים בעמותה	יש – במועצה, בהתנדבות	יש – בוועד המנהל, בהתנדבות	יש – בין עורכי הדין המתנדבים כ-40% בני 60 ומעלה; ובוועד המנהל – 8
אנשים זקנים בין עובדי העמותה	אין	אין	אין

* אין בעמותה נתונים מדויקים. מדובר בהערכה כללית, הכוללת ליווי זקנים לבית המשפט, אשר הוציאו צו הגנה באופן עצמאי ועורך הדין "מלווה אותם בתהליך".

מנתונים אלה עולה, כי מבין שלוש העמותות העיקריות לענייני זקנים בארץ, 'יד ריבה' היא היחידה הפועלת במודל של עריכת דין פרוצדורלית במובנה השני. העמותה הגדירה את מטרתה להנגיש שירותים משפטיים לזקנים, לתת שירותים משפטיים אינדיווידואליים, וליצור שינוי מתוך ריבוי המקרים הפרטיים. השיטה היא שיטת bottom-up כחלק ממודל פרוצדורלי-חברתי. עמותת 'המשפט בשירות הזיקנה', לעומת זאת, פועלת במודל ייצוג ביקורתי, ומסננת לצורכי ייצוג מקרים לפי מידת ההשפעה הפוטנציאלית שלהם על קבוצת הזקנים, ולפי מידת התאמתו של המקרה ושל הפונה להליך משפטי עקרוני. עם זאת, ייעוץ מוענק טלפונית לכל פונה. לבסוף, עמותת 'כן לזקן' נותנת ייעוץ לכל דורש ואף מסייעת בתכתובת ראשונית, ועיקר פעולתה בענייני זקנים היא יצירת שדולה ועבודה אינטנסיבית בקואליציות בכנסת, לשם קידום שינוי חברתי. מעניין לציין שזו העמותה היחידה, אשר היועצת המשפטית שלה הגדירה אותה כ'ארגון זכויות אדם' ושמטרתה בפועל איננה רק ענייני זקנים, אלא גם קידום זכויות של מטפלים סיעודיים, וכיוצא באלה.

ביישום המודלים שהוצגו בסקירת הספרות, אפשר לזהות את 'יד ריבה' עם המודל הראשון, הפרוצדורלי, ואת 'המשפט בשירות הזיקנה' עם המודל השני, הביקורתי. עמותת 'כן לזקן' היא למעשה עמותה 'מעורבת', המשלבת בפעילותה היבטים פרוצדורליים המאופיינים בפעולה במסגרת כללי המשחק המשפטיים עם עשייה ציבורית, בעיקר באמצעות הפעלת שדולה בכנסת ושיתוף פעולה עם קואליציות חברתיות. שיטת העבודה המקצועית היא עשיית 'שטח', גם אם לא במובנה הקלאסי הצר. בנוסף, העמותה פועלת לקיום הפגנות ומשלבת עשייה קהילתית בשטח ממש, 'מלמטה', וזאת בניסיון לשנות מהשורש, ולא דווקא באמצעות תקדים משפטי בייצוג במקרה מהותי.

'עמותת המשפט בשירות הזיקנה' מזהה את יתרונות הייצוג באמצעות העמותה לעומת המגזר הפרטי בהפיכת הזכויות לנגישות ולזולות. ב'יד ריבה' מזוהים יתרונות הייצוג באמצעותם בעצם מומחיותה של העמותה בתחום, וגם בנגישותה הגיאוגרפית לזקנים. העמותה פועלת למתן מענה לסוגיות של בדידות ונוכח העדרה של מערכת תמיכה, וגם בעניינים אישיים ומשפחתיים נוספים, מתוך כוונה להיטיב עם הזקן. עמותת 'יד ריבה' היא היחידה מבין שלוש העמותות המקבלת פונים במפגשים פנים אל פנים במשרדה, ושעיקר עיסוקה הוא ייעוץ משפטי מידי, להבדיל מהובלת שינוי באמצעות מקרים עקרוניים.

מעניין להיווכח, כי שלוש העמותות משקפות שלוש גישות שונות, לא רק ביחס למודל הייצוג, אלא גם במהות הקשר המקצועי עם הפונה. ב'יד ריבה' מכירים בקיומם של יחסי עורך דין ולקוח ומחתימים את הפונה על ייפוי כוח לצורך ביצוע פעולות ומשלוח מכתבים בשמו. החתימה הופכת את הפונה ללקוח. בעמותת המשפט בשירות הזיקנה נוקטים גישת ביניים, וכיוון שלא מעניקים ככלל ייצוג משפטי אלא רק ייעוץ

סוגיות אתיות בעריכת דין חברתית: המקרה של עמותות ליעוץ ולייצוג לקוחות זקנים בישראל

טלפוני, לא מכירים בהחלה פורמלית של מסגרת יחסי עורך דין ולקוח. עמדתם היא כי החובות המקצועיות חלות בפועל, שכן את הייעוץ נותנת היועצת המשפטית של העמותה. ב'כן לזקן' לא מכירים ביחסי עורך דין ולקוח כלל. את הייעוץ נותנים מתנדבי העמותה אשר אינם עורכי דין, ואילו היועצת המשפטית פועלת ככלל במישורים רחבים של שינוי מדיניות ולא במתן שירותים משפטיים לפונים.

ממצא מעניין נוסף: בשלוש העמותות לא נמצאה התייחסות סדורה לסוגיות האתיות שבפעילות העמותה – אין 'קוד אתי' פנימי או קווים מנחים ידועים ומוסכמים לפתרון בעיות אתיות. כשיש סוגיות אתיות, המנהלים או מובילי הדרך המקצועית מקבלים את ההחלטות, כל עמותה על פי המנגנון המפעיל אותה. ביד ריבה, מי שמכריע בקונפליקט אתי הם עורכי הדין השכירים בעמותה, ובעמותות האחרות נוקטים בירור וליבון הסוגיה בוועד המנהל. אין מערכת קבלת החלטות מסודרת או קווים מנחים, וההכרעה היא בשיקול דעת לגופו של מקרה ועל-פי הנסיבות. עוד מעניין, כי המרואיינים עצמם לא העלו את דילמת הלקוח. הם לא ראו בכך כל התלבטות אתית מהותית. בשתי עמותות זוהה הקונפליקט האתי המרכזי עם היבטים שונים של מתן שירותים לאדם החווה ירידה קוגניטיבית. המחקר העלה עוד, כי שלוש העמותות פועלות מתוך שיתוף פעולה עם גורמים מקצועיים רלוונטיים לתחום לשם קידום מטרותיהן.

דילמת הסינון (screening)

דילמת הסינון עניינה בחירת המקרים הפרטיים אשר בהם יוענק ייצוג משפטי. הסינון יכול להיות פרוצדורלי, כאמור, לדוגמה בשאלת הזכאות הכלכלית ותחום השירותים המקצועיים (היבט טכני), או ב'עניין של זקנים' (היבט של תוכן הפנייה). הסינון יכול להיות גם מהותי, ועניינו ההיבט הטקטי של בחירת המקרה הנכון או המתאים לעתירה לערכאות מתוך שאיפה להלכה משפטית תקדימית (Breger, 1982b; Pearson, 1971).

ממצאי המחקר העלו, כי שלוש העמותות אינן מפעילות סינון פרוצדורלי ראשוני בהיבט טכני, אלא בהיבט של תוכן כללי: הן מוודאות שמדובר ב'ענייני זקנים'. עמותת 'המשפט בשירות הזיקנה' ו'כן לזקן' נותנות ייעוץ משפטי לכל מי שפונה אליהן בענייני זקנים; פנייה לערכאות וייצוג מתקיימים רק בעניינים רחבי השפעה ועקרוניים ובעלי פוטנציאל תקדימי לפי סינון מהותי. לצורך נקיטת הליך משפטי בפועל, שהוא עניין חריג, ננקט מנגנון של סינון מהותי – זיהוי מקרה עקרוני שהעמדתו במבחן משפטי יכולה להביא לשינוי השיטה. 'יד ריבה' מעניקה ייעוץ משפטי לכל פונה ובלבד שהעניין קשור באדם זקן, ללא כל מפתח כלכלי. העמותה גם מעניקה שירותים משפטיים בערכאות במלוא ההיקף במקרים של ניצול, הזנחה והתעללות בזקנים, ללא מפתח כלכלי. אולם בעניינים אחרים ומיוחדים העמותה מעניקה שירותים משפטיים

לפי מפתח כלכלי, תוך הפעלת שיקול דעת לפי העניין והנסיבות. שיקול הדעת הוא אישי של עורכי הדין ואינו מובנה בקריטריונים או בכללים. אם כן, הסינון ב'יד ריבה' הוא מעורב. יתר על כן, ה'עניין' משפיע על הסינון הפרוצדורלי במהלך הפוך מהמקובל, שכן עצם קיומו של מבחן כלכלי יושפע ממנו. בכל הקשור בהגנה על שלום הזקן, סוגיות של התעללות או מצוקה (סינון ענייני), לא נערך מבחן הכנסות, לעומת סיוע בעריכת צוואה, לדוגמה. כלומר, ה'עניין' מכתיב קיומו, אם בכלל, של סינון כלכלי.

דילמת המימון

לא רק סינון של מקרים מכתיב את ההיקף והאופי של השירותים המשפטיים. גם תקציב העמותה משפיע על הפעילויות השונות, לא רק בייצוג משפטי בהליך מסוים, אלא גם בקהילה, בהסברה, במתן מידע ובשימוש בכלים חברתיים ליצירת שינוי. מגבלות תקציב יכולות להכתיב את היקף הקשר עם לקוח מסוים ואת היקף השירותים המשפטיים שיוענקו לו. לעתים יסתכם הקשר בשיחת טלפון, ולעתים בפגישה אחת בלבד. לעתים יפעל עורך הדין עבור הלקוח המסוים בדרכים לא פורמליות בלבד, כמו משלוח מכתב או שיחת טלפון לברור ענייני המשפטי ובניסיון לקדם הסדר. משאבים גדולים יותר מאפשרים העסקת עובדים רבים יותר, הרחבת מערך השירותים המשפטיים ופרסום שיכול להביא לעוד פניות ולעוד מימון. גם אם העמותה מסתמכת על מתנדבים, המימון חיוני לצורך התנהלות בסיסית, כמו תשתית אדמיניסטרטיבית וציוד משרדי.

מהראיונות עולה כי דילמת המימון המתוארת היא הדילמה המוכרת ביותר בעמותות, וזוכה לעיסוק הרב ביותר אצלן. בכל שלוש העמותות ניתן לה מענה מודע, עקרוני, אשר נבע מתוך שיח פנימי. כל העמותות מקיימות קשר רציף עם המממנים, אם כי הם אינם חלק ממערך קבלת ההחלטות במקרה פרטי, אולם יש להם השפעה, גם אם עקיפה, על המדיניות בכללותה. כחלק ממערך היחסים, נמסרים למממנים מדי תקופה דוחות כלליים על פעילות העמותה. בנוסף, מתקיימת התכתבות ענפה לגיוס שוטף של תרומות של מממנים נוספים. עמותת 'כן לזקן', לדוגמה, מקבלת מימון באופן עקרוני ואידיאולוגי רק מגורמים פרטיים אשר אין עמם ניגוד עניינים. כך סירבה העמותה לקבל תקציב ממשלתי מהמשרד לאזרחים ותיקים, כדי להימנע מניגוד עניינים פוטנציאלי. המממנים הם גופים המתחלפים כל תקופה. עמותת 'המשפט בשירות הזיקנה' סירבה למימון ממשלתי מחשש לעצמאותה, וכן סירבה למימון של גורמים שעלול להיות עמם ניגוד עניינים, כמו בתי אבות או חברות סיעוד. עם זאת, העמותה אינה מסרבת עקרונית לתרומות מאיגודים כמו 'איגוד בתי האבות' וכדומה.

עמותת 'יד ריבה' היא היחידה מבין שלוש העמותות הממומנת גם מכספים

סוגיות אתיות בעריכת דין חברתית: המקרה של עמותות לייעוץ ולייצוג לקוחות זקנים בישראל

ציבוריים, ובין היתר כספי רשויות מקומיות ומשרדי ממשלה. עם זאת, באופן עקרוני היא אינה מקבלת מימון מבתי אבות, בגלל ניגוד עניינים אפשרי. בעמותה מסבירים, כי אמנם יש בכך קושי, שכן לא אחת נדרש עורך דין בעמותה לכתוב מכתב מלין בשם פונה לרשות מקומית המממנת אותה, כמו בעניין גביית ארנונה לא מוצדקת. עם זאת, העמותה משתמשת בקשריה כדי להסדיר עניינים של פונים, מתוך הכרות עם הגורמים האחראים השונים, כך שהקשר עם המממנים מתועל לטובת העניין.

דילמת 'מי הלקוח'

דילמת זהות הלקוח עוסקת בשאלת הגדרת הלקוח וזיהויו כשיש אפשרות לריבוי לקוחות (סגל-רייך ודורון, 2012). המחקר העלה, כי העמותות בדרך כלל אינן ערות לקושי אתי אפשרי בהגדרת הלקוח וזיהויו. מהראיונות עלה כי שלוש העמותות אינן רואות שיש דילמה אתית במסירת מידע לבן המשפחה. עם זאת, יש התמודדות עקיפה עם הסוגיה: שלוש העמותות פועלות תמיד מנקודת המבט של זכויות הזקן, גם כאשר המידע נמסר לבן משפחה. יתר על כן, אין התמודדות מודעת עם הדילמה האתית ואין הסתמכות על מסגרת מקצועית לקבלת החלטות בנושא זה. רק מקרים של ניגוד עניינים חריף בין הזקן ובין בן משפחה מדליקים נורה אדומה, ואז העמותה אינה מוכנה לסייע או מסייעת רק לאחר בירור טובת הזקן. מעניין לציין, כי אף מרואיין לא התייחס אל העמותה כאל 'לקוח', וכן לא אל 'קבוצת הזקנים' או אל כל גורם מעורב או רלוונטי אחר. כללי האחריות המקצועית לא התפרשו כמטילים חובה על עורכי הדין לברר את מהות המחויבות לבעלי העניין השונים, או להגדיר את מעמדם ביחס לעורכי הדין. נדמה שאי הגדרה זו גורמת אי בהירות בדבר אופי הקשר המקצועי עם בעלי העניין והמחויבויות האתיות שסוג הקשר מכתוב.

דילמת הנאמנות

דילמת הנאמנות היא ניגוד העניינים הפוטנציאלי העלול לנבוע מריבוי הנאמנויות של עורך הדין בעמותה: לפונה, לקבוצה, לעמותה ועוד. בעמותת 'כן לזקן' יש מודעות לאפשרות התיאורטית של קונפליקט בין אינטרס של אדם פרטי ובין אינטרס הקבוצה, ואולם המרואיינים אמרו כי לא נתקלו במקרה כזה בפועל. הגישה הבסיסית שהוגדרה היא 'פתרון בעיות פרטניות'. כאשר עניין פרטי נראה בעל ערך ציבורי, מתבקש האדם הפרטי להצטרף להליך רחב, לדוגמה לעתירה לבג"צ, שיכולה להביא לשינוי מדיניות. כאשר ישנה סוגיה חברתית רחבה, נוקטת העמותה גישה ליברלית של מאבק חברתי למען השארת יכולת הבחירה וההחלטה בידי חברי הקבוצה. לדוגמה, בסוגיית ביטול גיל פרישה חובה, נקטה העמותה עמדה שיש להנהיג 'גיל פרישה גמיש', אשר מותר את הבחירה בידי הפרט. בדרך זאת נמנעת העמותה מקונפליקט בין הפרט ובין

הקבוצה, אם כי בוחרת למעשה בגישה ליברלית המניחה בחירה חופשית. עמותת 'המשפט בשירות הזיקנה' מגדירה את עיקר מטרתה 'לבצע שינוי חברתי', ובכלל שינוי של מדיניות ושל תפיסת החברה ביחס לאנשים זקנים. כלומר ישנה נאמנות ברורה לעניין הקבוצתי. העמותה אינה רואה בפונה לקבלת שירותים משום 'לקוח', כאמור, כיוון שאינה מייצגת אותו, אלא מעניקה מידע וייעוץ בלבד. עם זאת, נמצא כי יש חובות אתיות כלפיו, כמו סודיות ונאמנות, שכן את הייעוץ המשפטי לא העמותה מעניקה, אלא עורכת דין שלה. אם יש התנגשות בין האינטרס המסוים של הלקוח ובין הקידום העקרוני של הנושא לתועלת הקבוצה גובר האינטרס של הלקוח. גם כאשר העניין העקרוני אובד בשל רצונותיו של לקוח פרטי, המחויבות המידית היא לאדם הפרטי. הוא איננו כלי להשגת המטרה החברתית, אלא אם האינטרסים מתמזגים, ורק אם הפונה מוכן לשתף פעולה.

עמותת 'יד ריבה' מגדירה את מטרתה בהנגשת שירותים משפטיים לזקנים. כלומר, התייחסותה היא אינדיווידואלית ומתמקדת בפרט. הדברים מתיישבים עם זיהוי העמותה עם מודל ייצוג פרוצדורלי. כלומר, הנאמנות ללקוח אינה באה דווקא מתוך ראיית העניין הקבוצתי, אלא מתוך עניינו הפרטי בלבד. המדד להכרעה בסוגיית הנאמנות, אם כך, נובע מעקרון פנימי בעמותה ולא מתוך הכללים המסדירים התנהלות מקצועית של עורכי הדין.

מתוך הראיונות עלה, שהעמותות אינן חשות תחושה ממשית של קונפליקט של נאמנויות ללקוחות, המצריך התמודדות והכרעה אתית (זיו, תשס"א; Hilbink, 2004). בשלוש העמותות נמצא, כי עניינו של הלקוח המיוצג גובר על העניין הקבוצתי ועל השאיפה לתקדים עקרוני שייבא לשינוי, וזאת לא מתוך הסתמכות על כללים מנחים. איש מהמראיינים לא זיהה קונפליקט בגין נאמנותו לעמותה כישות, אף כי עבורה הפרט עשוי להיות אמצעי לאתגר מדיניות ציבורית ומשפטית רחבה, מה שמזמין התנגשות בין נאמנויות. כך, למשל, לעמותה כישות יש עניין בפרסום וביצירת תקדים משפטי. פתרון מידי כהצעת פשרה, לדוגמה, במסגרת הליך משפטי בעל פוטנציאל רחב, עומד בניגוד לשאיפת העמותה להגיע להכרעה שתהיה לה השלכה על הכלל. לעמותה יש אינטרס מובנה בהליך ממושך, שיעבור דרך כל ערכאות הערעור, כדי לזכות בתוצאה בעלת ערך תקדימי, ובעקבותיה בפרסום ובתמיכה. מעניין, אפוא, שאיש מהמראיינים לא זיהה קונפליקט כזה, או השפעה פוליטית כבסיס לקונפליקט, או כל קונפליקט נאמנות אחר.

זיהוי האינטרס הקבוצתי

זיהוי האינטרס הקבוצתי נחקר אף הוא כדי לבחון כיצד העמותה מבררת מהו האינטרס של הזקנים, והאומנם עורכי הדין מייצגים את קבוצת הזקנים, על פי מטרות העמותה.

סוגיות אתיות בעריכת דין חברתית: המקרה של עמותות ליעוץ ולייצוג לקוחות זקנים בישראל

הממצאים מראים, כי לא זו בלבד שאין בידי העמותות דרך מעשית לזהות את האינטרס הקבוצתי של הזקנים, אלא שהן כלל אינן פועלות לאיתורו או לזיהויו באמצעות פעולה בקרב קבוצת הזקנים. העמותות אינן ארגונים משפטיים המייצגים קבוצות שטח, או חוברים לקבוצת שטח לצורך קידום נושא מסוים במישור המקומי. כך, לדוגמה, לעיתים מייצגות האגודה לזכויות האזרח ו'אדם טבע ודין' ארגונים או קבוצות תושבים מקומיות. ככלל, האינטרס נקבע מתוך קביעת המצע האידיאולוגי של מובילי העמותה, וזה שב ונבחן בהתמודדות עם סוגיות חדשות כחלק משיח פנימי בעמותה. האינטרס של הזקנים מזוהה מתוך תחושת מומחיות וניסיון בתחום, ומתוך הבנה הנשענת על קשר ממושך עם זקנים. אם כן, עמותות לייצוג זקנים בארץ פועלות מתוך מודל של מומחיות, ועורכי הדין מייצגים את האינטרס הקבוצתי כפי שהעמותה זיהתה והגדירה. כלומר, בפועל הם מייצגים אינטרס קבוצתי משוער.

מהראיונות עלה כי עמותת 'כן לזקן' מתכנסת לשיבות מועצה לגיבוש מדיניות ועמדות מוסכמות בסוגיות השונות. העמותה מקדמת תפיסות אידיאולוגיות של חבריה, כך נאמר במפורש, כלומר אפילו אין ניסיון לטעון שהאידיאולוגיה היא של זקנים. יתר על כן, לפעמים העמותה פועלת במאבקים חברתיים עקרוניים בניגוד לעמדות רווחות של קבוצת אידיאולוגיות אחרות המייצגות עניינים של זקנים. עמותת 'המשפט בשירות הזיקנה' מזוהה את האינטרס הקבוצתי מתוך מעורבות מתמשכת בענייני זקנים, באמצעות טיפול בפניות, וכן על בסיס מחקרים בתחום, פרקטיקה קלסית של ייצוג מתוך מומחיות. בסוגיות עקרוניות פועלת העמותה לקדם חופש בחירה של זקנים לגביהן, ונוקטת מדיניות של השתתפות שווה. גם ב'יד ריבה' נעשה גיבוש האידיאולוגיה מתוך המומחיות ומתוך העבודה הממושכת עם זקנים. האינטרס של הזקנים הוא בחופש בחירה, כך שמי שרוצה – תהיה לו אפשרות לבחור: לעבור להתגורר בבית אבות, לדוגמה. 'עמותת המשפט בשירות הזיקנה' מתמחה בהגשת עתירות לבג"צ בעניינים עקרוניים, ועמותת 'כן לזקן' מתמחה ביצירת שדולה בכנסת ובקידום עקרוני של סוגיות מהותיות. ישנם גם ארגונים רבים המציעים שירותים לניצולי שואה וכיוצא באלה. לכן, עמותת 'יד ריבה' חרתה על דגלה לפעול בכל דרך בעניין התעללות והזנחה של זקנים, נושא מטופל פחות, הן בסיוע ישיר והן לשם שינוי מדיניות, בעיקר מתוך ריבוי המקרים ובאמצעות שיתוף פעולה עם שירותי הרווחה. דרך פעולה זאת נותנת פתרון מקורי לגיבוש האידיאולוגיה של העמותה ולסימון מראש של אינטרס קבוצתי, אם כי אין בכך מענה לדרך זיהוי האינטרס הקבוצתי בסוגיה מסוימת.

לעמותת 'כן לזקן', למשל, יש רשימת חברים שהצטרפו לתפוצת הדוא"ל, ומקבלים מדי תקופה מידע ועדכונים, לא באופן סדיר וקבוע. בדרך זאת שומרת העמותה על קשר עם קבוצה של זקנים, הכוללת את כל מי שפנה וביקש להצטרף. מטבע הדברים, הרשימה לא מהווה את 'קבוצת הזקנים', ואף כוללת, יש להניח, מי שאינם זקנים ופנו בעניין בני משפחה או מתוך עניין. בנוסף, הקשר הוא בהעברת מידע מהעמותה

לוח 2 : התמודדות עם חמש דילמות אהיות מרכזיות בעמותות שנבדקו

דילמת הסינון	כץ לזקן	המשפט בשירות הקנהה	ד"ר ריבה
דילמת הסינון	סינון פרוצדורלי-חוכני – ענייני זקנים	סינון פרוצדורלי-חוכני – ענייני זקנים	סינון פרוצדורלי – ענייני זקנים + סינון כלכלי, למעט בענייני ניצול והתעללות
דילמת המימון	סינון מהותי – ייצוג במקרים עקרוניים בלבד (חריג), מייצגים ומסייעים ללא ייצוג בכל ענייני זקנים	סינון מהותי – ייצוג במקרים עקרוניים בלבד (חריג), מייצגים ומסייעים ללא ייצוג בכל ענייני זקנים	אין סיכון מהותי
דילמת מימון	הכרה בדילמה. לכן סירוב למימון ציבורי ולמימון מוגרמים שעלול להיות עמם ניגוד ענייניים	הכרה בדילמה. לכן סירוב למימון ציבורי ולמימון של בתי אבות או חברות סיעוד. לא מסרבים למימון של אגודים.	הכרה בדילמה. בודקים ניגוד ענייניים בכל מקרה לגופו, ללא הכרעה אפיורית. אין מסרבים למימון ציבורי
דילמת מימון מראש	מניעה מראש	מניעה מראש	אין מניעה מראש
דילמת מימון לקוח	אין לקוח	אין לקוח	הזקן תמיד לקוח
דילמת הנאמנות	עניין הפונה גובר על עניין הקבוצה	עניין הפונה גובר על עניין הקבוצה	מטרת הייצוג היא הנגשת השירות לזקן ולא אינטרס קבוצתי
דילמת האנטרס הקבוצתי	לא מזוהה קונפליקט נאמנות במישורים אחרים	לא מזוהה קונפליקט נאמנות במישורים אחרים	לא מזוהה קונפליקט נאמנות במישורים אחרים
דילמת האנטרס הקבוצתי	מדובר בארגון זכויות אדם, הרואה את טובת הציבור. גיבוש אידיאולוגיה מתוך מומחיות בעמותה ובשמה עו"ד מייצגת	הותרת חופש הבחירה בידי הפרט גיבוש אידיאולוגיה מתוך מומחיות בעמותה, ובשמה עו"ד מייצגת	האינטרס הקבוצתי הוא בהנגשת השירות לזקן, גיבוש אידיאולוגיה מתוך מומחיות מייצגים מקרים פרטיים ולא קבוצתיים

סוגיות אתיות בעריכת דין חברתית: המקרה של עמותות לייעוץ ולייצוג לקוחות זקנים בישראל

לקבוצה, ואין אפשרות לשוב לצורך זיהוי האינטרס הקבוצתי. עמותת 'יד ריבה' שומרת על קשר עם קבוצת הזקנים בעיקר באמצעות הרצאות במרכזי יום, מועדוני זקנים, בתי אבות, ומסירת מידע קריטי, כמו בסוגיות של ניצול כלכלי. ההערכה היא, כי עד כה שמעו את הרצאות העמותה כ-100,000 איש.

יוצא מכך, כי הקשר עם קבוצת הזקנים הוא חד-צדדי, בעיקר בהעמדת מידע לרשות הציבור בהרצאות או באמצעות המרשתת. שלוש העמותות אינן פועלות לזיהוי אינטרס קבוצתי שעולה מן הקבוצה עצמה, אלא מתוך אידיאולוגיה עצמאית, ובדרך כלל מבקשות להותיר את חופש הבחירה בידי הזקנים, מתוך הנחה שפתרון זה ישקף באופן מיטבי את האינטרס הקבוצתי. אם כן, עורך הדין פועל בשם אינטרס קבוצתי של קבוצה שאת האינטרס שלה זיהתה העמותה שמכוחה הוא מייצג את הקבוצה. בדרך זו הארגונים יכולים להיחשף לתופעות נקודתיות, מבלי לראות לעתים את 'התמונה הגדולה'. כך למשל, תיתכנה תופעות בשטח, שהארגונים לא ידעו עליהן, היות שאיש לא פנה ולא התלונן. לוח 2 מסכם את התייחסות העמותות לחמש הדילמות האתיות.

דיון וסיכום

המחקר הנוכחי נועד לחשוף ולברר את הדילמות האתיות בייצוג משפטי באמצעות עמותות תוך בחינת המקרה של העמותות לייעוץ ולייצוג לקוחות זקנים. לצורך זה נבחנו דפוסי הייצוג וסוגיות אתיות באמצעות ראיונות עם אנשי מפתח בשלוש העמותות העיקריות בישראל לייעוץ לזקנים ולייצוגם. הוצגו היבטים רחבים ומגוונים במערך קבלת ההחלטות של עורכי הדין המייצגים מטעם עמותות, כדי ללמד על אילוצים ועל גדר שיקול הדעת. המחקר מראה, שגם במסגרת העמותות נדרשים עורכי הדין להתמודד עם קונפליקטים אתיים למיטב הבנתם ומתוך חיפוש עצמאי אחר דרך הפעולה הראויה. זאת, הגם שהייצוג מטעם העמותות מזמן קונפליקטים אתיים ייחודיים, בשל הצטרפותם של בעלי עניין חדשים לזירת הייצוג המקובלת. המצטרפים העיקריים הם העמותות ו'קבוצת הזקנים' אשר בשמה העמותה פועלת ואשר את ענייניה מייצג עורך הדין. להם חוברים גורמים נוספים בעלי השפעה ועניין, ובהם נושאי תפקידים בעמותה, מנהליה ומממניה. ריבוי המשתתפים מציב את עורכי הדין בפני סבך של אינטרסים ופוטנציאל מובנה לניגוד עניינים. המחקר מראה, שאין בעמותות מתווה שיטתי להתמודדות עם הדילמות; הכרעות נעשות כחלק משיח פנימי בעמותה, ללא זיקה לכללים ובהעדר הכוונה מקצועית. ההכרעה מי הלקוח, לדוגמה, נעשית על פי מודל הייצוג בעמותה, ולא על סמך מסגרת נורמטיבית. המחקר עמד על דילמות אתיות אופייניות לייצוג באמצעות עמותות זקנים, כמו

דילמת הסינון, דילמת המימון ודילמת ייצוג האינטרס הקבוצתי. המחקר עמד גם על דילמות רווחות בייצוג במגזר הפרטי ולא רק באמצעות עמותות. דילמות אלה מקבלות תפנית וזכות למורכבות נוספת בייצוג באמצעות עמותה, כמו דילמת הלקוח ודילמת הנאמנות. נוסף לאינספור התמודדויות נקודתיות עם סוגיות אתיות, ככל עורכי הדין, מתמודדים עורכי הדין המייצגים בעמותות עם מטען קבוע של דילמות אתיות, קבועות ורצופות, המצריכות התמודדות.

הדיון בדילמות האתיות יפה גם לעורכי דין בעמותות המייצגות קבוצות אחרות. עם זאת, לקבוצת הזקנים מאפיינים ייחודיים המצדיקים דיון מיוחד. המדובר בקבוצה, שעל פי המגמה הדמוגרפית תגדל באופן ניכר בשנים הקרובות. כמו כן, לקבוצה מאפיינים ייחודיים מבחינת המעגלים החברתיים של האדם הזקן, מעגלי התמיכה הבלתי פורמליים, עניין ואינטרסים של בני משפחה, פוטנציאל לתלות, ולעתים גם סכנת ניצול והתעללות. הזדקנות ביולוגית, פסיכולוגית או קוגניטיבית יכולה להעמיד אתגרים גדולים בפני האדם הזקן, ובעקבות זאת בפני עורכי הדין המייצגים באמצעות עמותה. כל הדילמות שתוארו, על מורכבותן, מקבלות רובד מורכבות נוסף, כאשר האדם הזקן חווה ירידה ביכולת ההבנה או יכולת קבלת ההחלטות, כאשר הוא נמצא במצב תלות או נעדר כל מעגל של תמיכה. דחייתו במנגנון של סינון מהותי, למשל, לטובת מקרה עם פוטנציאל פרסומי גדול יותר, מציבה ללא ספק קושי אתי ודילמה מהותית מורכבת בפני עורך הדין.

גם מערכת היחסים בין האדם הזקן הפרטי הפונה לעמותה לשם קבלת שירותים משפטיים לבין העמותה שאליה פנה טרם זכתה להתייחסות מקיפה ומעמיקה. טרם נעשה בירור של המחויבויות המקצועיות כלפיו ועל מקומו בין הלקוחות הפוטנציאליים הנוספים. נדמה, שיש מקום לבחון את מהות הקשר המקצועי עמו ולהגדיר מחדש מערכת יחסי עורך דין ולקוח במקרים של ייצוג, או אף מתן ייעוץ בלבד, במסגרת עמותות, כדי להתוות מסגרת מקצועית לפעולה ומסגרת אתית לקבלת החלטות ולהכוונה במקרה של קונפליקטים אתיים. הגדרתו המפורשת כ'לקוח' גם במסגרת שירות משפטי הכולל ייעוץ בלבד, תטיל על עורכי הדין בעמותות חובות מקצועיות ביחס ללקוח באופן רשמי וכחלק מהאחריות המקצועית ולא רק מהאתיקה המקצועית. עם זאת, תידרשנה התאמות בכללים כדי לא למנוע סיוע ותמיכה של בני משפחה, לדוגמה בשל מגבלות שמטילה חובת הסודיות.

העמותות למתן שירותים משפטיים לזקנים הן גורם מוביל במפת השינוי החברתי בכל הקשור לזכויותיהם של זקנים. הן המומחיות העיקריות והעוסקות באופן הממוקד ביותר בעניינים המשפטיים של זקנים בישראל היום. עם זאת, עולה מהמחקר כי דילמות אתיות עדיין זקוקות להכרעה פנימית. למרות עיסוק ממושך בענייני זקנים לא התגבש מתווה פנימי להכרעה אתית על סמך כללים מנחים. ההכרעות האתיות, כגון זיהוי הלקוח, צומחות מתוך אילוצי השטח, כדי לאפשר מענה יעיל ככל האפשר לענייני

סוגיות אתיות בעריכת דין חברתית: המקרה של עמותות ליעוץ ולייצוג לקוחות זקנים בישראל

הזקנים. מציאות זו עלולה להוביל לא רק למצבים שבהם העמותות ועורכי דינן ייחשפו להפרה של חובותיהם האתיות כלפי הזקנים הפונים אליהם, אלא גם למציאות שבה התוצאה של פעילות העמותה תפגע באינטרס הקבוצתי של הזקנים. ברור כי מדיניות כזו עולה מהשטח ונובעת גם מהרצון הטוב של העוסקים במלאכה. אבל כדאי להדגיש ביתר שאת את הקושי ואולי גם את הסכנות שבמדיניות הנוכחית, הן לגבי האינטרס של הלקוח הפרטי והן של העמותה. נדרש עיון מחודש בכללי האחריות המקצועית כדי להציב מסגרת מתאימה לקבלת החלטות לפני עורכי דין בכלל, ובעמותות בפרט, שתאפשר התמודדות עם הדילמות הייחודיות האופייניות לייצוג לקוחות זקנים ועם מאפייני השירות המשפטי המוענק באמצעותן. המסגרת חיונית לקידום ענייניו של הלקוח הזקן, וגם להסדרת מסגרת העבודה המקצועית הראויה בעמותה.

מקורות

- אלבשן, י. (תשס"ד). נגישות האוכלוסיות המוחלשות בישראל למשפט. עלי משפט, ג, 497–530.
- אלבשן, י. (תשס"ה). זרים במשפט – נגישות לצדק בישראל. תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.
- בן-ישראל, ר. ובן-ישראל ג. (2004). מי מפחד מהגיל השלישי? תל-אביב: עם עובד.
- ברק-ארוז, ד. (2010). מזהוי עוול לסעד משפטי: בעקבות naming, blaming, claiming. מעשי משפט, ג, 42–33.
- דורון, י. (עורך) (2013). ילנות בחברה הישראלית. ירושלים, ישראל: מכון ון ליר.
- זיו, נ. (תשס"א). עריכת דין למען מטרה ציבורית – מיהו הציבור? מהי המטרה? דילמות אתיות בייצוג משפטי של קבוצות מיעוט בישראל. משפט וממשל, ו, 171–129.
- סגל-רייך, מ. ודורון, י. (2012). מי הלקוח? דילמה אתית בייצוג משפטי של לקוחות זקנים. הפרקליט, נא(2), 692–653.
- רבין, י. (2001). הזכות לייצוג וסיוע משפטי בהליך אזרחי בעקבות רע"א 6810/97 בן שושן נ' בן שושן. המשפט, ו, 247–225.
- שקדי, א. (2003). מילים המנסות לגעת: מחקר איכותני – תיאוריה ויישום. תל אביב: רמות.
- Breger, M. (1982a). Disqualification for conflicts of interest and the legal aid attorney. *Boston University Law Review*, 62, 1115–1160.
- Breger, M. (1982b). Legal aid for the poor: A conceptual analysis. *North Carolina Law Review*, 60, 282–363.
- Cappelletti, M., & Garth, B. (1978). Access to justice: The newest wave in the worldwide movement to make rights effective. *Buffalo Law Review*, 27, 181–292.
- Chayes, A. (1976). The role of the judge in public law litigation. *Harvard Law Review*, 89, 1281–1316. doi: 10.2307/1340256
- Cowgill, D., & Holmes, L. D. (Eds.) (1972). *Aging and modernization*. New York, NY: Appleton-Century-Crofts.
- Dawe, A. (1970). The two sociologies. *British Journal of Sociology* 21, 207–218. doi: 10.2307/588409.

- Doron, I. (2008). Law and older people: The rise and fall of Israel's senior citizens' act. *Journal of Aging and Social Policy*, 20, 353–375. doi:
- Failinger, M. A., & May, L. (1984). Litigating against poverty: Legal services and group representation. *Ohio State Law Journal*, 45, 1–56.
- Frolik, L. A. (1993). The developing field of elder law: A historical perspective. *The Elder Law Journal*, 1, 1–20.
- Greene, M., Adelman R., Charon, R., & Hoffman S. (1986). Ageism in the medical encounter. *Language and Communication*, 6, 113–124.
- Hajjar, L. (2001). From the fight for legal rights to the promotion of human rights: Israeli and Palestinian cause lawyers in the trenches of globalization. In A. Sarat & S. Scheingold (Eds.), *Cause lawyering and the state in a global era* (pp. 68–95). New York, NY: Oxford University Press.
- Hilbink, T. M. (2004). You know the type: Categories of cause lawyering. *Law and Social Inquiry*, 29, 657–698. doi: 10.1111/j.1747-4469.2004.tb01006.x
- Lincoln, Y. C., & Guba, E. G. (1985). *Naturalistic inquiry*. Beverly Hills, CA: Sage.
- Mullenix, L. S. (1999). Resolving aggregate mass tort litigation: The new private law dispute resolution paradigm. *Valparaiso University Law Review*, 33, 413–447.
- Pearson, J. B. (1971). To protect the rights of the poor: The legal services corporation act of 1971. *Kansas Law Review*, 19, 641–693.
- Rubenstein, W. B. (1997). Divided we litigate: Addressing disputes among group members and lawyers in civil rights campaigns. *Yale Law Journal*, 106, 1623–1681. doi: 10.2307/797318
- Taylor, C. (1992). Multiculturalism and the politics of recognition. In A. Gutmann (Ed.), *Multiculturalism* (pp. 25–74). Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Turner, J. C., & Reynolds, K. J. (2001). The social identity perspective in intergroup relations: Theories, themes, and controversies. In R. Brown & S. L. Gaertner (Eds.), *Blackwell handbook of social psychology: Intergroup processes* (pp. 133–152). Oxford, UK: Blackwell.